

वर्षानुवर्षे बेस्ट सेलर
ठरलेला संदर्भ...

महाराष्ट्र राज्याच्या शिक्षण संचालनालयाच्या
क्र. उपुउ/२००१-०२/६६८११/१३/स. पुस्तक
दि. ५ मार्च, २००२ अन्वये

‘उत्तम पुस्तक’

म्हणून शिफारस करण्यात आलेला
दर्जेदार संदर्भ—

संपूर्ण मराठी

१९८० ते अद्यापर्यंत

प्रदीर्घ दर्जेदार लेखन प्रपंच

व्ही. एस. क्षीरसागर तथा के'सागर. सतत अभ्यास अन् अव्याहत व्यासंग हे त्यांचे वैशिष्ट्य. १९८५ पासून आजपावेतोच्या ४० वर्षांच्या प्रदीर्घ कालावधीत के'सागरीय प्रकाशनाच्या माध्यमातून महाराष्ट्र शासनातील (अन् केंद्र शासनातीलही!) हजारे कर्तवगार अधिकाऱ्यांच्या पिढ्यानु-पिढ्या घडविणारं अन् आजच्या या काळातल्या येन् केन् प्रकारेन् प्रसिद्धीमागं धावणाऱ्या जगातलं एक आगळं-वेगळं अन् तितकंच अपवादात्मक व्यक्तिमत्त्व!

पुणे विद्यापीठाच्या एलएलबी परीक्षेत विशेष गुणवत्तेसह प्रथमवर्ग मिळविणाऱ्या या व्यक्तिमत्त्वाने लिहिलेल्या द्वितीय व तृतीय वर्ष एलएलबीच्या मिळून आठ विषयांवरील नोट्स नव्वदच्या दशकात विद्यार्थिप्रिय ठरलेल्या. याच काळात ३ वर्ष त्यांनी एलएलबीच्या तिन्ही वर्षांचे क्लासेस यशस्वीरीत्या चालविलेले.

सन १९८५ पासून आजपर्यंत त्यांनी के'सागर पब्लिकेशन्स-च्या माध्यमातून स्वतंत्ररीत्या लिहिलेल्या ६० पुस्तकांच्या अन् त्यांनी सहलेखन वा संपादन-संस्करण केलेल्या पुस्तकांच्या एकूण आवृत्त्यांची संख्या ५,००० पर्यंत पोहोचलेली. अन् या कालावधीत तुमच्या-आमच्या हाती पोहोचलेल्या या ग्रंथांच्या प्रतींनी एक कोटीचा टप्पा ओलांडलेला!

राज्यातील काही विद्यापीठांनी त्यांची पुस्तके संदर्भग्रंथ म्हणून शिफारशीत केलेली. महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळानेही त्यांच्या काही पुस्तकांचा संदर्भ घेतलेला. महाराष्ट्र राज्याच्या शिक्षण विभागानेही त्यांनी लिहिलेली अनेक पुस्तके उत्तम पुस्तके म्हणून शिफारशीत केलेली.

उपजिल्हाधिकारी, पोलीस उपअधीक्षक, तहसीलदार, गट-विकास अधिकारी, रेव्हेन्यू ऑफिसर, सरकारी कामगार अधिकारी आदी पदांसाठी आयोगाकडून पात्र वा निवड. सरकारी कामगार अधिकारी, सहायक कामगार आयुक्त या पदांवर प्रत्यक्ष काम.

के'सागरीय बृहदपरिवार

मराठी
मर्यादा
मराठी
मराठी
मराठी

श
श

श
श

मराठी
मराठी
मराठी
मराठी
मराठी

श
श

के'सागर

K'Sagar
PUBLICATIONS

2023 च्या नवीन अभ्यासक्रमानुसार

MPSC/UPSC

राज्य/केंद्रसेवा मुख्य परीक्षा

पात्रता पेपर

मराठी

मुद्रारित
अभ्यासक्रमानुसार

के'सागर

K'Sagar
PUBLICATIONS

निवंशलेखन
उताऱ्यावरील प्रश्नांची उत्तरे
भाषांतर
सारांश-लेखन
मराठीचा शब्दसंग्रह व
अत्यावश्यक व्याकरण
प्रश्नपत्रिका-२०१९
प्रश्नपत्रिका-२०२०

स्पर्धा परीक्षा
शब्दसंग्रह
मराठीचा!

भरपूर माहिती
अनेकानेक तक्ते
तदवतच
आयोगाच्या विविध
स्पर्धा परीक्षांमधील व
आयोगाच्या
नव्या धर्तीनुसार रचना
केलेले संभाष्य व
महत्वाचे वस्तुनिष्ठ
प्रश्न समाविष्ट
असलेला एकमेव
यशोदाद्यां संदर्भ...

महाराष्ट्र गट-ब सेवा मुख्य परीक्षा
महाराष्ट्र गट-क सेवा पूर्व परीक्षा
पोलीस कॉन्ट्रोल भरती परीक्षा
जिल्हा परिषद भरती परीक्षा
तदवतच TCS-IBPS द्वारा
घेतल्या जाणाऱ्या तलाडी, ग्रामसेवक
आरोग्य सेवक, कृषि-सेवक, वनरक्षक
लिपिक-टंकलेखक व तत्सम परीक्षा

**TCS-IBPS
MPSC
राज्यसेवा व कंबाईन**

४९ वी
सुधारित व
विस्तारित आवृत्ति

**संपूर्ण
मराठी
शब्दसंग्रह, व्याकरण**

के'सागर

K'Sagar
PUBLICATIONS

मुद्रनिहाय तक्तेनिहाय परीक्षाभिमुख रचना
१,००० वाक्प्रचार व ५०० म्हणींचा परामर्श
२०,००० हून अधिक वस्तुनिष्ठ प्रश्नांची तयारी
ज्यातूनच पूर्वीच्या परीक्षांमध्ये प्रश्न विचारले
असा विद्यार्थीप्रिय ३० वर्षे अग्रेसर संदर्भ
आयोगाच्या पूर्वीच्या प्रश्नपत्रिकांमधील
वस्तुनिष्ठ प्रश्नांचाही थेट समावेश

Published By
Sau. Shobhadevi Kshirsagar
K'Sagar Publications

'Suvarna Shilpa', 444/1 Shaniwar Peth,
Adjacent to Rajmachikar Flour Mill,
Near Dakshinabhimbukhi
Maruti Temple, Pune - 411 030.
📞 24450125, 24455435 💬 9823118810
Email : customer@ksagar.com
sales@ksagar.com
website : www.ksagar.com

© K'Sagar Publications, Pune : 1994

Govt. of India's

Copy-rights Registration No. L-14262/94
Thoroughly Revised Forty-ninth Edition 2024
ISBN 978-93-84730-06-2

*The name K'Sagar is registered
under the trade marks Act, 1999*

Printed at

A. R. Printers
Mangalwar Peth, Pune

Typesetting

K'Sagar Publications, Pune

Cover Design

K'Sagar Publications, Pune

Price : 445/-

Our Firms

K'Sagar's House of Books

39/1, Durga Chambers, Jogeshwari Mandir Lane,
Pune - 411002. ☎ (020) 24483166
📠 9923906500 💬 8087722277 💬

K'Sagar Book Centre

Nutan Classic, 639 Narayana Peth,
Appa Balwant Chowk, Pune - 411030.
₹ (020) 24453065 💬 9823121395 💬 9545567862/63

K'Sagar's House of Books

Satya-ganesh Sankul, (Saraswati Nivas)
122, Budhwar Peth, Jogeshwari Mandir Lane,
Pune - 411002. ☎ (020) 24465650 💬 9923810566 💬

Due care has been taken to ensure that the information provided in this book is correct. However, the authors and the publishers bear no responsibility for any damage resulting from any inadvertent omission or inaccuracy in the book.

के'सागरीय...

पोलीस उपनिरीक्षक, विक्रीकर निरीक्षक व सहायक कक्ष अधिकारी (गट ब) व लिपिक, टंकलेखक, कर सहायक, उद्योग निरीक्षक (गट क) या पदांसाठी आयोगाकडून घेतल्या जाणाऱ्या मुख्य परीक्षा, राज्यसेवा (राजपत्रित पदे) मुख्य परीक्षा, TCS-IBPS यांच्या माध्यमातून घेतल्या जाणाऱ्या सरळसेवा परीक्षा तद्वतच इतर अनेकाधिक स्पर्धा परीक्षांना 'मराठी' हा एक अनिवार्य विषय आहे.

प्रस्तुत लेखक गेली अनेक वर्षे या परीक्षांशी परिचित असल्याने परीक्षा-पद्धती, अभ्यासक्रम आणि संबंधित विषयातील प्रत्येक विभागास दिले जाणारे महत्त्व यांचा साकल्याने व यथायोग्य विचार करूनच या सर्वसमावेशक पुस्तकाची रचना केली गेली आहे. ही रचना करीत असताना पूर्वीच्या प्रश्नपत्रिकांमधील तसेच संभाव्य महत्त्वाचे प्रश्नही डोळ्यांसमोर ठेवले आहेत. साहजिकच, जरुर तेथे बहुपर्यायी प्रश्नही उत्तरांसह दिलेले आहेत.

आयोगाच्या गट ब व गट क कंबाईन परीक्षांमध्ये पूर्वी विचारलेल्या प्रश्नांचाही थेट समावेश या पुस्तकात करण्यात आला आहे.

या पुस्तकाच्या प्रस्तुतच्या नव्या स्वरूपातील सुधारित व विस्तारित आवृत्तीत वर्णविचार, सामान्य रूप, वाक्याचे पृथःकरण, शब्दसिद्धी, शब्दांच्या शक्ती, उतारे आणि उताच्यांवरील प्रश्न, महाराष्ट्र दुय्यम सेवा गट-ब मुख्य परीक्षा (पूर्वीच्या परीक्षांतील प्रश्न), महाराष्ट्र दुय्यम सेवा गट-क मुख्य परीक्षा (पूर्वीच्या परीक्षांतील प्रश्न) ही आठ प्रकरणे वाढविली असून संपूर्ण पुस्तकाची रचनाच नव्याने केली आहे. असे करताना या नवीन सुधारित आवृत्तीस अपेक्षित ती उंची देण्याचा यथामती प्रयत्न मी केला आहे.

मराठी विषयाचे हे सर्वसमावेशक पुस्तक विद्यार्थी-मित्रांना अतिशय उपयुक्त ठरले आहे. विद्यार्थीमित्रांनी या पुस्तकास दिलेल्या प्रचंड प्रतिसादामुळे अल्पावधीतच या पुस्तकाची एकोणपन्नासावी आवृत्ती आपल्या हाती देण्याचा सुयोग आज आला आहे. या पुस्तकाची ही संपूर्णत ही नवी आवृत्तीही माझ्या आजच्या विद्यार्थीमित्रांच्या यशाची साक्षीदार ठरेल, यात शंकाच नाही.

शुभेच्छांसह !!

आपला,
द्वी. एस. क्षीरसागर
(K'Sagar)

अनुक्रमणिका

विभाग 1 : शब्दसंग्रह

1. समानार्थी शब्द	9
2. विरुद्धार्थी शब्द	17
3. शब्दसमूहाबद्दल एक शब्द	23
4. काही महत्त्वाचे शब्द व अर्थ	35
5. सारखे भासणारे पण भिन्न अर्थाचे शब्द	43
6. आलंकारिक शब्द	53
7. एकाच शब्दाचे निरनिराळे अर्थ	56
8. एक हजार वाक्‌प्रचार	60
9. महत्त्वाच्या म्हणी व त्यांचे अर्थ	90
10. विविध माध्यमांतील संज्ञा व शब्द	119
11. इंग्रजी पारिभाषिक शब्दांना मराठी पर्यायी शब्द	126
12. विरामचिन्हे व शुद्धलेखन	133

विभाग 2 : व्याकरण

13. वर्णविचार	141
14. शब्दविचार	145
15. शब्दांच्या जाती— नामे	147
16. शब्दांच्या जाती— सर्वनामे	152
17. शब्दांच्या जाती— विशेषणे	157
18. शब्दांच्या जाती— क्रियापदे	163

19. काळ व अर्थ	168
20. शब्दांच्या जाती— क्रियाविशेषण अव्यये	174
21. शब्दांच्या जाती— शब्दयोगी अव्यये	178
22. शब्दांच्या जाती— केवलप्रयोगी अव्यये	182
23. शब्दांच्या जाती— उभयान्वयी अव्यये	184
24. एकत्रित स्वाध्याय	188
25. विभक्ती	191
26. सामान्य रूप	195
27. लिंगविचार	200
28. वचनविचार	204
29. संधिविचार	207
30. समास	215
31. प्रयोगविचार	225
32. वाक्याचे पृथःकरण	233
33. वाक्यांचे प्रकार व रूपांतर	237
34. शब्दसिद्धी	249
35. शब्दांच्या शक्ती	259
36. अलंकार	262
37. वृत्तविचार	267

मूलभूत हक्कांमध्ये दुरुस्त्या

संसद मूलभूत हक्कांमध्ये काही दुरुस्त्या करू शकते काय, हा भारतीय घटनेतील तरतुदींसंबंधातील अतिशय महत्वाचा व तितकाच वादग्रस्त मुद्दा आहे. मूलभूत हक्कांसंबंधीच्या विभाग तीनमध्ये संसद दुरुस्ती वा बदल करू शकते का, हा मुद्दा प्रथम एस. पी. सिंग विरुद्ध भारत सरकार या प्रकरणात पहिल्या घटनादुरुस्तीच्या संदर्भात निर्माण झाला असता, सर्वोच्च न्यायालयाने घटनेच्या तिसऱ्या प्रकरणात दिलेल्या मूलभूत हक्कांच्या संदर्भात काही बदल करणारी पहिली घटनादुरुस्ती कायदेशीर ठरविली. हाच मुद्दा पुन्हा सतराव्या घटनादुरुस्तीसंदर्भात ‘सज्जनसिंग विरुद्ध राजस्थान सरकार’ या प्रकरणात पुढे आला असता, सर्वोच्च न्यायालयाने बहुमताने ‘एस. पी. सिंग विरुद्ध भारत सरकार’ या प्रकरणी पूर्वी झालेला निर्णय बरोबर असल्याचे ठरवून सतरावी घटनादुरुस्ती वैध ठरविली. तथापि, सर्वोच्च न्यायालयाच्या काही न्यायमूर्तीनी या निर्णयाबद्दल संदेह प्रकट केला.

गोलकनाथ विरुद्ध पंजाब सरकार

या प्रकरणी वरील मुद्दा पुन्हा सर्वोच्च न्यायालयापुढे आला असता, अकरा न्यायाधीशांपैकी सहा न्यायाधीशांनी मिळून असा निर्णय दिला की, कलम १३(२) अन्वये संसदेस प्रकरण तीनमधील मूलभूत हक्कांना बाधा आणणारा कोणताही कायदा करता येत नाही व घटनादुरुस्ती हाही कायदाच असल्याने संसदेस मूलभूत हक्कांवर काही निर्बंध वा मर्यादा घालणारी घटनादुरुस्ती करता येत नाही. घटनादुरुस्तीतील मूलभूत हक्कांना बाधा आणणारा भाग हा व्यर्थ (Void) ठरतो व त्यास कायदेशीर मूल्य (Validity) असत नाही. तथापि, पूर्वी करण्यात आलेल्या घटनादुरुस्त्या रद्द केल्यास निर्माण होणारा गोंधळ लक्षात घेता पूर्वी होऊन गेलेल्या घटनादुरुस्त्या मान्य करण्यात आल्या.

गोलखनाथ खटल्यामधील सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयावर पर्याय म्हणून संसदेने “घटनेच्या तिसऱ्या प्रकरणात दिलेल्या मूलभूत हक्कांच्या तरतुदींसह घटनेच्या कोणत्याही भागासंदर्भात संसद घटनादुरुस्ती करू शकेल” अशा आशयाची चोविसावी घटनादुरुस्ती केली. या घटनादुरुस्तीस ‘स्वामी केशवानंद भारती विरुद्ध केरळ सरकार’ या प्रकरणी पुन्हा आक्षेप घेण्यात आला.

स्वामी केशवानंद भारती विरुद्ध केरळ सरकार

सर्वोच्च न्यायालयाच्या १३ न्यायाधीशांच्या खंडपीठापुढे हे प्रकरण आले असता “संसद मूलभूत हक्कांसह घटनेच्या कोणत्याही भागात फेरबदल वा दुरुस्ती करू शकेल. तथापि, संसदेस घटनेची मूलभूत चौकट मात्र बदलता येणार नाही,” असा निर्णय घेण्यात आला.

भारतीय राज्यघटना व राज्यव्यवस्था (के'सागर)

या आगामी पुस्तकातून उद्धृत...

विभाग 3 : संकीर्ण व महत्वाचे

38. मराठी साहित्य	279
39. उतारे आणि उताऱ्यांवरील प्रश्न	297
40. संकीर्ण : हे लक्षात ठेवा!	305
41. महत्वाचे वस्तुनिष्ठ प्रश्न	308

विभाग 4 : पूर्वीच्या परीक्षांमध्ये विचारलेले प्रश्न (वर्षनिहाय व संस्करित स्वरूपात

42. महाराष्ट्र दुय्यम सेवा गट (ब) मुख्य परीक्षा	335
2023 (05 नोव्हेंबर, 2023)	
2022 (01 ऑक्टोबर, 2023)	
2021 (9 जुलै, 2022)	
2020 (11 सप्टेंबर, 2022)	
2019 (28 जुलै, 2019)	
2018 (26 ऑगस्ट, 2018)	
43. महाराष्ट्र दुय्यम सेवा गट (क) मुख्य परीक्षा	364
2022 (4 फेब्रुवारी, 2022)	
2021 (6 ऑगस्ट, 2022)	
2019 (6 ऑक्टोबर, 2019)	
2018 (14 ऑक्टोबर, 2018)	

घटनेचे श्रेष्ठत्व; प्रजासत्ताक व लोकशाही शासनपद्धती व देशाचे सार्वभौमत्व; घटनेचे निधर्मी व संघराज्यात्मक स्वरूप; विधिमंडळ व न्यायालये यांच्या अधिकारांची विभागणी; व्यक्तींची प्रतिष्ठा; राष्ट्राची एकता व एकात्मता ही सहा तत्त्वे घटनेची मूलभूत तत्त्वे म्हणून ठरविण्यात आली. मिनव्हा मिल्स लिमिटेड विरुद्ध भारत सरकार

बेचाळिसाव्या घटनादुरुस्तीमधील ५५ व्या कलमान्वये घटनेच्या कलम ३६८ मध्ये “घटनेच्या बेचाळिसाव्या दुरुस्तीपूर्वी वा नंतर करण्यात आलेल्या कोणत्याही घटनादुरुस्तीस कोणत्याही कारणास्तव न्यायालयात आक्षेप घेता येणार नाही” व “घटनेच्या कोणत्याही तरतुदीमध्ये दुरुस्ती करणे, सुधारणा करणे, ती तरतूद रद्द करणे वा तत्सम बदल करण्याच्या संसदेच्या अधिकारावर कोणतेही बंधन असणार नाही.” अशा दोन तरतुदी करण्यात आल्या होत्या.

बेचाळिसाव्या घटनादुरुस्तीतील वर नमूद केलेल्या भागास आक्षेप घेण्यात आला असता बेचाळिसाव्या घटनादुरुस्तीतील ५५ वे कलम व्यर्थ व घटनाबाबू ठरविण्यात आले.

भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत हक्कांचे आणखी एक वैशिष्ट्य असे की, हे हक्क अमर्याद नाहीत. घटनेतील प्रत्येक मूलभूत हक्कांवर काही बंधने घालण्यात आली आहेत. भारतातील उच्च न्यायालयांनी तसेच सर्वोच्च न्यायालयाने त्यांच्यासमोर आलेल्या मूलभूत हक्कांबाबतच्या काही खटल्यांचा निकाल देताना ही गोष्ट वारंवार स्पष्ट केली आहे.

भारतीय राज्यघटनेने प्रदान केलेल्या मूलभूत हक्कांची पुढे तपशीलवार चाकरी केली आहे.

समतेचा हक्क

कलम १४ ते १८

भारतीय घटनेतील समतेच्या हक्कामध्ये (Right to Equality) कायद्यापुढील समता, कायद्याचे समान संरक्षण व सामाजिक संरक्षण आदी बाबींचा समावेश होतो; त्याची चर्चा पुढे केली आहे.

कायद्यापुढील समता

भारतीय प्रदेशात राज्य कोणाही व्यक्तीस कायदेविषयक समता आणि कायद्याचे समान संरक्षण नाकारणार नाही, (The state shall not deny to any person equality before the law or the equal protection of the laws within the territory of India.) अशी स्पष्ट तरतूद भारतीय घटनेच्या कलम १४ मध्ये करण्यात आली आहे.

या कलमातील ‘कायद्यापुढील समता’ (Equality before the Law) हा शब्दप्रयोग इंग्लिश न्यायपद्धतीतून घेतला आहे; तर ‘कायद्याचे समान संरक्षण’ ही शब्दयोजना अमेरिकेच्या घटनेतील चौदाव्या दुरुस्तीतून घेतली आहे.

कायद्यापुढील समता किंवा न्यायालयीन समता याचा

अर्थ असा की, कायद्यापुढे सर्वांना समान लेखले जाईल. कायद्याची अंमलबजावणी करताना वंश, धर्म, लिंग, जाती, भाषा इत्यादी कारणांवरून व्यक्तिव्यक्तींमध्ये भेदभाव केला जाणार नाही. डायसी या विधिज्ञाच्या मते, कायद्यापुढील समता हे कायद्याच्या अधिराज्य पद्धतीचे (Rule of Law) एक महत्त्वाचे लक्षण आहे.

कायद्याचे समान संरक्षण याचा अर्थ अधिक स्पष्ट केला पाहिजे. कायद्याचे समान संरक्षण याचा अर्थ सर्वांसाठी एकच कायदा असा होतो काय, हा एक मूलभूत प्रश्न आहे. कायदे मंडळांना आणि न्यायालयांना या प्रश्नाचे उत्तर द्यावे लागले आहे. विशेषत: अमेरिकेच्या सर्वोच्च न्यायालयाने आणि नंतर भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाने निरनिराळ्या दाव्यांचे निकाल देताना आपली भूमिका स्पष्ट केली आहे. ही भूमिका सूत्ररूपाने खालीलप्रमाणे सांगता येईल—

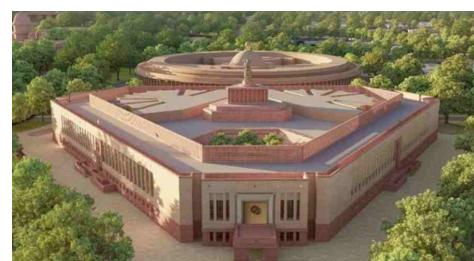
(१) चौदाव्या कलमातील समतेच्या हक्काचे संरक्षण बरेच व्यापक आहे. ते नागरिक आणि परकीय व्यक्ती, संस्था यांनाही लागू आहे. साधारण कायदे, प्रशासकीय अधिनियम, सूचनापत्रे या सर्वांना हे संरक्षण लागू आहे.

(२) या कलमात अभिप्रेत असलेली समता ही निरपेक्ष समता (Absolute Equality) नाही. ज्या समाजामध्ये विषमता आहे त्या समाजात सर्व लोकांसाठी एकच कायदा करता येणे शक्य नाही. आदर्श परिस्थितीत हे आवश्यक असले तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात अवघड आहे. याचाच अर्थ असा की, समाजाच्या गरजेनुसार लोकांची वर्गवारी करण्याचा अधिकार राज्यास असला पाहिजे. योग्य आणि न्याय्य कारणासाठीच असे वर्गीकरण केले जाते.

भारतीय राज्यघटना व राज्यव्यवस्था (के'सागर)

या आगामी पुस्तकातून उद्धृत...

— लवकरच प्रकाशित —

के'सागर लिखित दर्जेदार
या सम हाच असा एकमेव संदर्भ

भारतीय राज्यघटना व राज्यव्यवस्था

मुंबई, अंग्रेजी विद्यालय, बंगलूरु
मुंबई, अंग्रेजी विद्यालय

महाराष्ट्रातील समाजसुधारक

साहित्यिक
भारतीय विचारवंत
व अन्य महानीय
त्यक्ती

अंग्रेजी

के'सागर

३७
वी
आवृत्ति

जोतीरावांच्या कार्याचे मूल्यमापन

(१) महात्मा जोतीबा फुले यांनी बहुजन समाजात शिक्षणाचा प्रसार होण्याबाबत विशेष आग्रह धरला होता. बहुजन समाजाला शिक्षण मिळाल्याखेरीज त्याची प्रगती होणार नाही, असे त्यांचे मत होते. म्हणून शिक्षणाच्या सार्वत्रिक प्रसाराकडे सरकारने लक्ष पुरविले पाहिजे, अशी त्यांनी मागणी केली.

(२) आपल्या धर्मपत्नीस सावित्रीबाईस शिकवून त्यांच्यातून त्यांनी 'पहिली भारतीय शिक्षिका' घडविली.

(३) छत्रपती शिवरायांविषयी त्यांना नितान्त आदर होता. शिवरायांना तर ते बहुजन समाजाचे दैवतच मानीत. जून, १८६९ मध्ये रायगडावरील शिवरायांच्या समाधीचा

जीर्णोद्धार करून त्यांनी एक प्रकारे शिवरायांविषयी असलेला त्यांचा आदरभावच व्यक्त केला. सन १८६९ मध्ये त्यांनी लिहिलेला 'छत्रपती शिवाजीराजे भोसले यांचा पवाडा' प्रसिद्ध आहे.

(४) महात्मा फुले यांचे एक सहकारी नारायणराव मेघाजी लोखंडे यांनी इ.स. १८८४ मध्ये 'बॉम्बे मिल हॅंडस् असोसिएशन सोसायटी' या नावाने मुंबईतील गिरणी कामगारांची संघटना स्थापन केली. भारतातील ही पहिलीच कामगार संघटना होय. लोखंडे यांच्या या कार्याला महात्मा फुले यांचा आशीर्वाद होता. तेच या कार्यामागील प्रेरकशक्ती होते.

(५) सन १८७६ ते १८८२ या काळात फुले पुणे नगरपालिकेचे सदस्य होते. नगरपालिका सदस्यत्वाच्या आपल्या कारकिर्दीतही फुल्यांनी गोरगरिबांच्या हितालाच प्राधान्य दिले होते.

(६) २ मार्च, १८८८ रोजी 'ड्यूक ऑफ कॅनॉट' यांच्या सन्मानार्थ पुण्यातील एक प्रतिष्ठित नागरिक हरिरावजी चिपळूनकर यांनी दिलेल्या मेजवानीला सामान्य शेतकऱ्याच्या वेशात उपस्थित राहून येथील सामान्य शेतकरी कशा प्रकारचे जीवन जगतो, याकडे त्यांनी ड्यूकचे लक्ष वेधले.

(७) सन १८७३ मध्ये लिहिलेले आपले 'गुलामगिरी' हे पुस्तक त्यांनी गुलामगिरीविरुद्ध लढणाऱ्या अमेरिकन नागरिकांना अर्पण केले होते, हे या ठिकाणी लक्षात घेणे अगत्याचे आहे. महाराष्ट्रातील बहुजन समाजात फुल्यांनी वैचारिक जागृती घडवून आणली व त्यास कार्यप्रवण बनविले.

(८) सन १८८९ मध्ये लिहून पूर्ण केलेल्या (मरणोत्तर १८९१ मध्ये प्रकाशित) आपल्या 'सार्वजनिक सत्यधर्म' या ग्रंथातून त्यांनी सर्वधर्मभेदांच्या पलीकडे जाऊन 'सत्य हाच एकमेव धर्म' असल्याचे प्रतिपादन करून जणू विश्वकुटुंबवादाचा जाहीरनामाच आपल्यासमोर मांडला आहे.

महाराष्ट्रातील समाजसुधारक (के'सागर)

या पुस्तकातून उद्धृत...